

JEVREJSKA OPĆINA U ANTIČKOJ SALONI

U sklopu političko-administrativne organizacije koju su Rimljani početkom nove ere sproveli u Iliriku, provincija Dalmacija imala je posebno mjesto i značenje. Obuhvatajući veoma prostrano područje od Raše u Istri do Morave te od mora do linije koja ide Kupom pa onda nešto južnije od Save, snabdjevena prirodnim lukama istočne jadranske obale i povezana cestovnom mrežom od mora pa do granica imperije na Dunavu, — takva i tolika Dalmacija predstavljala je bogatstvom svojih šuma, rudnih ležišta i stočarsko-poljoprivrednih proizvoda vrlo važnu geografsko-stratešku i ekonomsku bazu ondašnjeg rimskog carstva. Da bi se što efikasnije koristili kapaciteti u rudnicima, u razvijenoj robovlasničkoj manufakturi i u trgovini, Dalmacija je u to vrijeme bila veoma privlačan punkt, u koji se u toku prva četiri stoljeća nove ere konstantno vršio demografski priliv iz čitavog carstva, posebno pak s helenističkog Istoka. Brojni epigrafički (a i drugi arheološki) nalazi svjedoče da je veliki broj orijentalaca (Siraca, Egipćana i dr.) bio razasut po čitavoj provinciji, a da su neki trgovački emporiji na dalmatinskoj obali — posebno i u najvećoj mjeri Salona — imali, što se tiče etničkog sastava njihova stanovništva, u punom smislu kosmopolitski karakter.

S obzirom na navedenu kompleksnu etničku situaciju, postavlja se pitanje da li je u antičkoj Dalmaciji bilo i Jevreja, odnosno da li ih je bilo toliko da su u Saloni, glavnom gradu provincije, mogli predstavljati zapaženu i relativno brojnu etničko-religioznu organizaciju.

U jednom svom radu F. Bulić je 1927. god. ukazao na antičke jevrejske spomenike u Dalmaciji te pretpostavio mogućnost postojanja i posebnog jevrejskog groblja u Saloni¹. Kao materijalnu podlogu takvoj pretpostavci Bulić je istom prilikom publicirao odlomak antičkog sarkofaga, na kome se sačuvao prikaz sedmerokrakog kandelabra (menora). S obzirom na to da se taj odlomak našao na Otoku u Solinu, u neposrednoj blizini mjesta gdje su pronađeni dijelovi natpisa sa sarkofaga hrvatske kraljice Jelene (X st.), Bulić je izrazio mišljenje da bi se sistematskim iskopavanjima na tom području ušlo možda u trag antič-

kom groblju jevrejske općine u Saloni. Međutim, do istraživačkih radova u tom smislu do sada nije došlo.

Postojanje jevrejskog groblja u Saloni Bulić je pretpostavljao ne samo na temelju navedenog dijela sarkofaga nego i po interpretaciji jednog veoma poznatog natpisa, kakvu je još 1878. god. dao G. B. De Rossi². Radi se, naime, o natpisu iz starokršćanske nekropole Manastirine u Solinu, u kojem se kaže da je „curator rei publicae salonitanae“ Flavius Theodatus pokopao za vrijeme konzulovanja Antoninova (tj. god. 382.) svoga sina Peregina „in lege sancta christiana“, čime je htio kazati „in coemeterio legis sanctae christianae“, u groblju svetog zakona kršćanskoga (svete vjere kršćanske). Odmah nakon što je natpis bio publiciran, De Rossi, koji je bio i ostao neprikosnoveni autoritet za pitanja iz arheologije i historije ranog kršćanstva, pomislio je na mogućnost da je tada u Saloni postojala i jevrejska vjerska općina sa svojim posebnim grobljem. Zašto? Zato jer Flavius Theodatus naglašava da je svog sina pokopao „in lege sancta christiana“, a taj je izraz — uočava De Rossi — stvoren po izrazu „in lege iudaica“, kojim su Jevreji nazivali svoju vjeru. Prema tome — mislio je De Rossi, a poslije njega i Bulić — moralo je u antičkoj Saloni postojati posebno jevrejsko groblje, „coemeterium legis iudaicae“, prema kome je sa strane kršćanske općine stvoren izraz „coemeterium legis christianae“ da bi se jedno groblje razlikovalo od drugoga.

Polu stoljeća poslije nego što je De Rossi iznio navedeno svoje mišljenje, R. Egger je raspravljao o istom natpisu³ i nije bio sklon da prihvati navedenu interpretaciju i zaključke koji iz nje slijede. On je naprofitv smatrao da je izraz „in lege sancta christiana“ stvoren kao antiteza prema „in lege ariana“⁴. Eggerovom mišljenju priključio se i E. Dyggue⁵, koji je u Saloni otkrio — kako se općenito prihvaća — arijansku baziliku s baptisterijem, a izrazio uvjerenje da je ušao u trag i arijanskom groblju neposredno uz jugozapadne bedeme grada.

Bez obzira na to što bi se moglo diskutirati o tome da li je u drugoj polovini IV st., dakle u vrijeme kad je nastao natpis „in lege sancta christiana“, postojala u Saloni arijanska vjerska općina⁶, bit će ipak mnogo vjerovatnije da je izraz „in lege christiana“ nastao kao antiteza izrazu „in lege iudaica“, jer se antitezom „lex christiana-lex ariana“ ne bi postigla željena diferencijacija, budući da su i arijanci kršćani⁷.

Egger i Dyggue zasnivali su svoje mišljenje na primjedbi da se postojanje jevrejske općine s posebnim grobljem u Saloni ne temelji na čvrstim historijskim odnosno arheološkim činjenicama. Predmeti jevrejskog karaktera, koje je opisao Bulić, su suviše malobrojni a da bi — prema uvjerenju spomenute dvojice istraživača — mogli dokazati postojanje čitave etničko-vjerske organizacije u Saloni. Pitanje bi ostalo nerješeno, da se nije u posljednje vrijeme pronašao jedan natpis koji nedvojbeno govori u prilog Bulićevoj pretpostavci da je u antičkoj Saloni postojala zapažena jevrejska općina, koja je vjerovatno imala i svoje posebno groblje.

Godine 1954., prilikom izgradnje lokalnog puta neposredno na sjever od crkvice sv. Nikole, pronađeni su grobovi iz srednjeg vijeka,

kojima su kao materijal za gradnju poslužili djelomično antičke ploče s natpisima. U toj funkciji pronađene su i dvije, koje donosimo na slici⁸.

Na jednoj od njih sačuvao se ovaj dio natpisa:

RAMSIQV
ERITHABE
QVITQVIT
IVELCRISSI
COLENTE
QVISQVE
RINONVV
DEBET

a na drugoj:

SCIAREVOLV
ATANVMINA
ANISIVEIVDE
SMANISVNV
QVOTSIBIFI
FACERENON

Oba fragmenta su pripadala istoj natpisno-sadržajnoj cjelini, ali pri njihovom spajanju i čifanju proizlaze veoma čudne anomalije. Na de-

snom fragmentu sačuvano je šest, a na lijevom osam redaka. Pošto se radi o završnom dijelu natpisa, proizlazi da se posljednji redak desnog fragmenta nastavlja na pretposljednji onog lijevog, tako da se riječju DEBET (posljednji redak lijevog fragmenta) završava natpis. Kad se na taj način spoje oba komada, onda završni dio natpisa glasi:

„unus quisque... quot sibi fieri non vult... facere non debet“ (nitko ne smije drugome činiti ono što ne želi da drugi njemu čini). Radi se dakle o jednoj moralnoj maksimi, koja je dobro poznata u latinskoj epigrafici. Međutim, na taj način spojeni fragmenti ne daju suvisli tekst u gornjem dijelu natpisa. Ako se pak spoje prvi reci oba fragmenta, onda je završni dio poremećen, ali zato gornji dio daje suvisli tekst i smisao, koji se u raznim varijantama vrlo često susreće na antičkim i kasnoantičkim natpisima:

„... si quis exasciare voluerit habeat irata numina quitquit... ani sive ludei vel crisstiani...“ (u slobodnom prijevodu: neka se bogovi srde na one koji bi povrijedili ovaj grob, bili to... ani, ili Judejci ili kršćani...). Jasno je da naš natpis spada u kategoriju brojnih epigrafičkih spomenika kojima je cilj da svojim tekstom upozore na moralne (a više puta i materijalne) sankcije u slučaju da netko povrijedi grob. No, na koji je način došlo pri klesanju natpisa do spomenute anomalije, nije potpuno jasno. Alvaro D'Ors pokušao je na plauzibilan način dopuniti otučeni dio natpisa i objasniti kako je došlo do anomalije⁹. On smatra da je klesar imao pred sobom predložak teksta razdjeljen u dva dijela s tim da ga ukleše na dvjema pločama, koje su morale stajati jedna uz drugu.¹⁰ Međutim, klešući najprije na jednoj, pa onda na drugoj, a ne razumijevajući što piše, preskočio je par redaka: na lijevoj strani jedan, a na desnoj dva. Evo D'Ors-ove dopune s oznakom preskočenih redaka u zagradama:

(.	sepulturam nost-)
ram si qu(is	ex)asciare volu-
erit. Habe(ant	ir) ata numina
quitquit (con	tra hoc fece
(rint sive pa)	(g)ani sive lude
i vel Criss(t)i(a)	(ni quoquo modo)
colente(s su	o)s mani(e)s: unus
quisque (ho	mo) quot sibi fi(e)
ri non vu(lt	id) facere non
debet.	

Kako vidimo, tri su vjerske skupine na koje se natpis obraća da poštuju nepovredivost groba. To su ludei, crisstiani i još jedni, kojima se od imena sačuvao jedino nastavak „ani“. Očito je prema tome da je u antičkoj Saloni morala postojati organizirana jevrejska općina, jer inače ne bi imalo nikakva smisla da bude istaknuta u jednom natpisu koji je — bez obzira da li ga je dao uklesati neki pojedinac ili kolektivno tijelo — imao javni karakter.

Za datiranje našeg natpisa od bitne je važnosti — kako ćemo vidjeti — identificiranje pripadnika prve vjerske skupine, kojih se je ime sačuvalo samo u završnom dijelu. Za razliku od moje nadopune „pagani“, kako je publicirano u *Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafia greca e latina*¹¹, a za kojom se je poveo i D'Ors, sada odlučno plediram za ROMANI, što sam u stvari kao varijantu bio predvidio i za publikaciju spomenutog međunarodnog kongresa za grčku i rimsku epigrafiju. Međutim, ta varijanta stajala je u bilješci koja, kao i ostale bilješke uz tekst, nije tiskana.

Zašto sada plediram za nadopunu ROMANI, i koje su praktične posljedice takve leksijske varijante u sklopu interpretacije čitavog natpisa?

Formula zaklinjanja na našem natpisu (*habeant irata numina*) izrazito je politeistička i u skladu je s tradicijama rimske epigrafike. Budući da bi i Judejci i kršćani, u slučaju da su oni koncipirali natpis, bili upotrebili neku drugu, njima svojstvenu formulu zaklinjanja, za što postoje toliki primjeri¹², očito je da je duh teksta na našem natpisu bio koncipiran od pripadnika one prve skupine, koja je bez sumnje bila politeistička. Ta je grupa u doba sastavljanja natpisa sigurno bila društveno uglednija od ostale dvije pa je zato prva i spomenuta. Isto tako okolnost da su Judejci spomenuti prije kršćana, u skladu je sa službenim rimskim stavom III stoljeća, što se vidi, na primjer, po sačuvanom podatku o vjerskoj politici Aleksandra Severa, koji „*Judaeis privilegia reservavit, christianos esse passus est*“.¹³ To je također važan elemenat za datiranje natpisa, jer od drugog ili trećeg decenija IV stoljeća takav redoslijed ne bi bio realan.

Ako su, dakle, pripadnici prve skupine koncipirali tekst natpisa, onda je isključeno da bi oni sami sebe nazvali PAGANI, budući da je to izraz koji su za sljedbenike starih rimskih vjerskih tradicija stvorili kršćani, i to ne prije svoje pune političko-kulturne afirmacije. Tada je naime kršćanstvo bilo religija urbanog stanovništva (u njegovoj većini), a ostaci politeističkih tradicija postali su sinonim od civilizacije izoliranog ruralnog elementa (*pagus-selo, paganus-seoski*). Takvo stanje stvari tačno reproduciraju juridičke formulacije na početku V st. kada se najprije spominju kršćani kao vladajuća religija, zatim Judejci pa tek onda „pagani“.¹⁴

Ako, prema gore navedenom, isključimo mogućnost da su pripadnici prvospomenute (najuglednije) vjerske skupine na našem natpisu mogli sami sebe nazivati „pagani“, onda preostaje jedino da je na oštećenom mjestu stajalo ROMANI. Taj izraz obuhvata sljedbenike starih rimskih vjerskih tradicija i možemo mu naći odgovarajuće analogije i potvrde u literarnim izvorima, koji svojim slovom i duhom konteksta suprotstavljaju službenu rimsku religiju novim religioznim pokretima, u prvom redu kršćanstvu. Vrlo lijep i uvjerljiv dokaz u tom smislu nalazimo u ediktu cara Valerijana iz god. 257., gdje se kaže: „*qui Romanam religionem non colunt, debere Romanas caeremonias recognoscere*“.¹⁵ Ako je, prema tome, „Romana religio“ službena rimska religija suprotstavljena na citiranom mjestu kršćanstvu (jer se gornji tekst odnosi na

ispitivanje biskupa Ciprijana sa strane rimskog upravnog činovnika), i ako su „Romane caeremoniae” kulturna praksa te službene religije, onda je logično da se i sljedbenici te službene religije nazivlju ROMANI.

Takva dopuna imena prvospomenute vjerske skupine u našem natpisu omogućuje i precizniju njegovu dataciju, odnosno vrijeme kad se u Saloni spominju Judejci kao zapažena etničko-vjerska skupina. Poređak „ROMANI — IUDEI — CHRISTIANI” odgovara u svakom slučaju periodu kad kršćanstvo još nije bilo izborilo punu afirmaciju. S druge opet strane brojniju i organiziranu kršćansku općinu u Saloni ne možemo, prema rezultatima nauke, pretpostaviti prije posljednja dva decenija trećeg stoljeća, s obzirom na to da je prvi episkop salonitanske kršćanske općine, Domnio, stradao u vrijeme Dioklecijanova progona, dakle u prvim godinama IV stoljeća. Znači, dakle, da je naš natpis nastao pod konac III ili u početku IV stoljeća, pa u to doba treba smjestiti dokumentirano postojanje jevrejske općine u antičkoj Saloni.

BILJEŠKE

1) F. Bulić: Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLIX, 116—124). Bulić je ukazao na ove predmete koji su sigurno jevrejskog karaktera: a) natpis iz Senja u kome se spominje Aurelije Dionizije, Judejac iz Tiberijade, otac triju sinova (CIL III, 10055); b) dragi kamen (ahat) s natpisom $\text{I}\omega\delta\epsilon\text{...}\text{Α}\lambda\omega\epsilon$ "Αδωνς" nađen negde u Bosni, a čuvan u sarajevskom Zemaljskom muzeju (CIL III, 14339); c) okrugli amuletni pri-vjesak iz žućkaste staklene paste, nađen u Solinu, s prikazom kandelabra sa sedam ručica (menora) i roga za ulje (Keren apuh); d) glazena svjetiljka, na kojoj je prikazan kandelabar sa sedam ručica (menora), nađena kod Benkovca; e) odlomak sarkofaga s prikazom menore nađen u Solinu.

Osim arheoloških nalaza na koje ukazuje Bulić bilo bi korisno izvršiti detaljnu i stručnu analizu ličnih imena, koja se javljaju na epigrafičkim spomenicima iz Solina. U tom smislu upozorio bih već sada na ime SABATIA, koje se javlja nekoliko puta na kršćanskim natpisima stare Salone (CIL III 9588, 9612). Iako se radi o osobama koje su bile kršćanske, njihovo ime indicira na jevrejski ambijent iz kojeg su potekle, kao što je za jedan slučaj s istim imenom u Lyonu istakao J. Carcopino (*Le mystère d'un symbole chrétien*, p. 30—31).

2) *Bulletino di archeologia christiana*, fasc. III, p. 100 ss.

3) *Forschungen in Salona II. Der altchristliche Friedhof Manastirine*, S. 83—84.

4) Za postojanje izraza „lex ariana” Egger navodi primjer „oppidum Arianae legis”, kojim se izrazom naziva panonski grad Mursa (na mjestu današnje Osijeka), poznati centar arijanstva, zatim „clericus legis Gothorum”, što je bez sumnje isto kao da je rečeno „clericus legis Arianae”.

5) E. Dygge, *History of Salonitan Christianity*, p. 56.

6) Arijska bazilika s baptisterijem koju je otkrio Dygge potiče sa konca V stoljeća, dakle iz vremena kad su Salonom vladali Istočni Goti koji su, kao što je poznato, bili arijanci. Međutim natpis s izrazom „in lege sancta christiana” datiran je godinom 382. Da li je pak u IV stoleću postojala u Saloni arijska općina, o tome nemamo nikakvih historijskih dokaza. Indiciji bi prije govorilo u protivnom smislu.

7) Kao antiteza pojmu „lex Ariana” došao bi rije u obzir „lex catholica”, jer je takav izraz za ortodokсну crkvu vrlo čest u Saloni.

8) O spomenutom nalazu, odnosno o natpisu na njima, referirao sam u septembru 1957. godine u Rimu u povodu III Internacionalnog kongresa za grčku i latinsku epigrafiju, te je taj moj referat objavljen pod naslovom „Una nuova iscrizione salonitana” u publikaciji tog kongresa (*Atti del III Congresso Internazionale di epigrafia greca e*

latina, Roma 1959). Interpretacija natpisa, koju izvodim u ovom članku, nema karakter reprodukcije onoga što je objavljeno u spomenutoj publikaciji kongresa nego donosi nove momente, koji su — kao što će se vidjeti iz daljnjeg izlaganja — bitni za razumijevanje teksta i dataciju spomenika.

9) *Studia et documenta historiae et iuris* XXV, p. 481—482 (Romae, Pontificia universitas Lateranensis)

10) Zašto se je prišlo neobičnom postupku da se jedinstveni tekst kleše na dva kamena — na to nije moguće dati siguran odgovor. Možda je tekst bio predugačak, a zbog nepoznatih nam okolnosti nije bilo moguće pribaviti natpisnu ploču na kojoj bi stao čitavi tekst.

11) Vidi bili, 8.

12) Najljepši i najpotpuniji primjer jevrejske formule zaklinjanja na antičkim (grčkim) nadgrobnim spomenicima publiciran je u *Bulletin de correspondance hellénique* XXVII, p. 262, n. 4.

13) Lampr. Alexander Severus 22.

14) *Cod. Theod.* XVI. 10,24; "...hoc Christianis, qui vel vere sunt, vel esse dicuntur, specialiter demandamus, ut Iudeis ac Paganis in quiete degentibus..."

15) Hartel, *Cyprianj opera* T. I. p. CX.